

Bismillahirrahmanirrahim
(İyiliği sonsuz, ikramı bol Allah'ın adıyla)

Yayın No: 41

Kur'an'ın Öğrettiği Kavramlar Serisi: 8

NESH

Dr. Fatih ORUM

Yayın Yönetmeni

Hasan Mustafa ARSLAN

Mizanpaj

Burak Oğuz Belen

Kapak

Hilmi Dinç Üvendere

1. Baskı

Şubat, 2017

ISBN: 978-605-64432-8-2

SÜLEYMANİYE VAKFI YAYINLARI

Hoca Gıyaseddin Mah. Şifahane Cad. No:14
34134 Fatih/ İstanbul

Tel: 0 (212) 513 00 93- Fax: 0 (212) 511 21 69

www.suleymaniyevakfi.org

Yayıncı Sertifika No:12628

Baskı ve Mücellit

Vizyon Basımevi

İkitelli Org. San. Bölğ. Deposite İş Merk.

A 6 Blok Kat: 3 No: 309 Başakşehir/İST

Tel: 0212 671 61 51 Fax: 0212 671 61 52

Genel Dağıtım: Süleymaniye Vakfı İktisadi İşletmesi

Hoca Gıyaseddin Mah. Şifahane Cad. No:14
34134 Fatih/ İstanbul

Tel: 0 (212) 513 00 93- Fax: 0 (212) 511 21 69

Copyright © 2017, Süleymaniye Vakfı Yayınları 2017

Bu eserin tüm hakları Süleymaniye Vakfı Yayınları'na aittir.
Yayıncının izni olmaksızın tümüyle veya kısmen yayınlanamaz,
kısmen de olsa fotokopi, film vb. tekniklerle çoğaltılamaz ve
elektronik ortamlarda yayınlanamaz.

Kur'ân'ın Öğrettiği Kavramlar Serisi - 8

NESH

Dr. Fatih ORUM

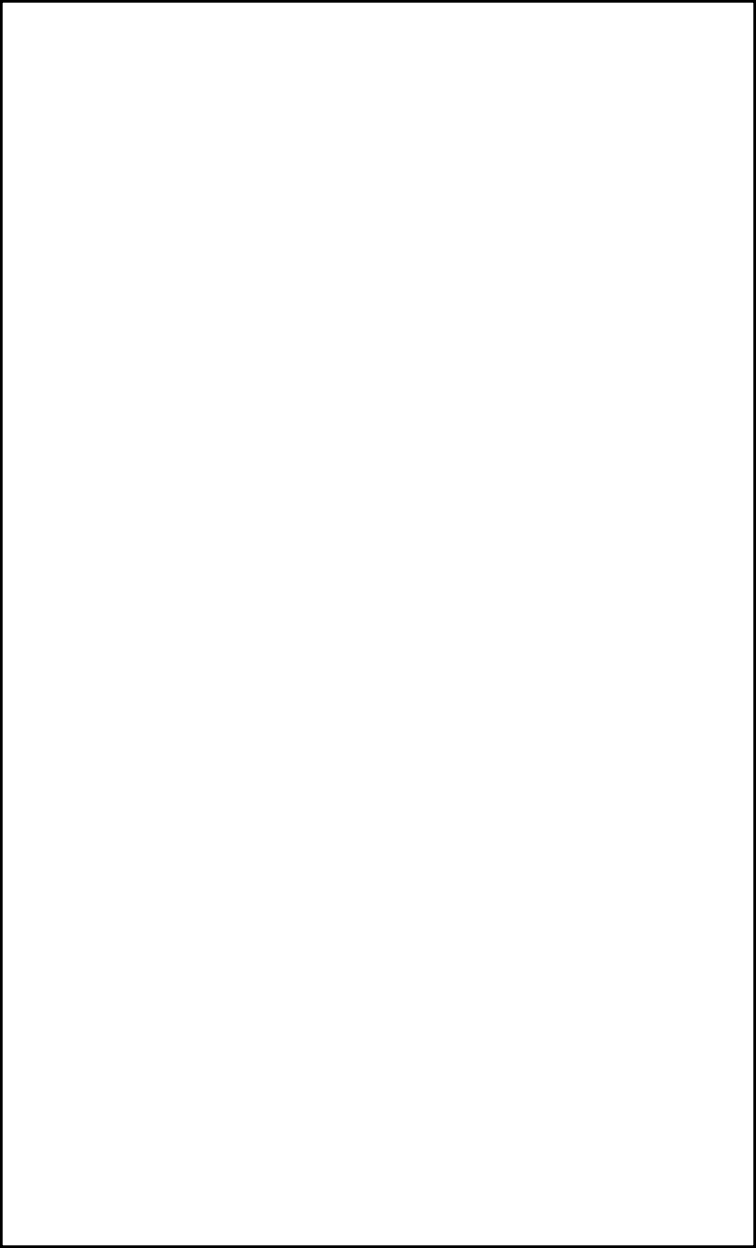
Dr. Fatih Orum

1975 Eskişehir doğumlu. İlkokuldan sonra Eskişehir Ziya Paşa Kur'ân Kursu'nda hafızlığını tamamladı. 1995'te Eskişehir İmam Hatip Lisesi'nden, 2000 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2008 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Klasik Fıkıh Kaynaklarındaki Kıyas Anlayışının Kur'an Açısından Değerlendirilmesi" isimli tezi ile doktorasını tamamladı. Evli ve iki çocuk babası olan Fatih Orum halen M.E.B. bünyesinde öğretmenlik yapmaktadır.

e-posta: fatihorum75@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
NESH	9
1. Giriş	9
2. Kelime Anlamı	11
3. Kelimenin Kur'ân'daki Kullanım Alanları	13
4. Nesih Kavramının Gelenekte Ele Alınışı	15
5. Kur'ân'da Nesih Kavramı	19
6. Kur'ân'daki Nesih Örnekleri	25
a. Bir Mümine Düşen Düşman Asker Sayısı	25
b. Rasûlullah'la Konuşmadan Önce Sadaka Verme Gereği.	27
c. Ayaklara Mesh Örneği	29
d. Oruç Örneği	31
e. Kible Örneği	33
f. Zinanın Cezası Örneği	39
7. Sonuç	43
KAYNAKÇA	51

ÖN SÖZ

Nesih, geçmişte olduğu gibi günümüzde de üzerinde tartışmaların cereyan ettiği kavramlardandır. Halen sürdürülen tartışmalardan Kur'ân'ı anlamaya katma değer sağlayan bir sonucun çıkmamış olmasının sebebi, tartışmaların doğru bir zemin üzerinde yürütülmemiş olmasıdır. Kur'ân'ın anlaşılmasına dair, detayları Kur'ân'da ayrıntılarıyla anlatılmış ilahi ilmin/usûlün ve tasdik ilişkisinin dikkate alınmaması bu sonucu doğurmuştur. Kur'ân dışı vahiy anlayışı da bu yanlışlara ortam hazırlamıştır. Mesele Kur'ân'ın Sünneti, Sünnetin Kur'ân'ı neshedebileceği dillendirilebilmiştir.

Tasdik kavramıyla ilişkisinin kurulamayışı ve Kur'ân'ın usûlüne vakıf olunmayışı neshi reddetme temayüllerine yol açmış, Müslümanlar farkında olmadan, sırf son şeriatı görmezden gelmek için bedâ gerekçesiyle neshi reddeden Yahudilerle aynı noktada buluşmuşlardır.

Oysa, tasdikle de bağlantılı olarak, hem dinler arası irtibatın görülebilmesi hem kuranın vahiy sürecinin

takip edilebilmesi için nesih önemli bir kavramdır. Rasûlullah'a nispet edilen bazı rivâyetleri doğru anlamada da neshin büyük önemi vardır.

Elinizdeki çalışmada nesih kavramının Kur'ân'dan hareketle çerçevesi çizilecek, Kur'ân içi nesih örneklerine temas edilecek ve nesih konusunda Kur'ânî bir bakış açısının oluşması hedeflenecektir.

Dr. Fatih Orum

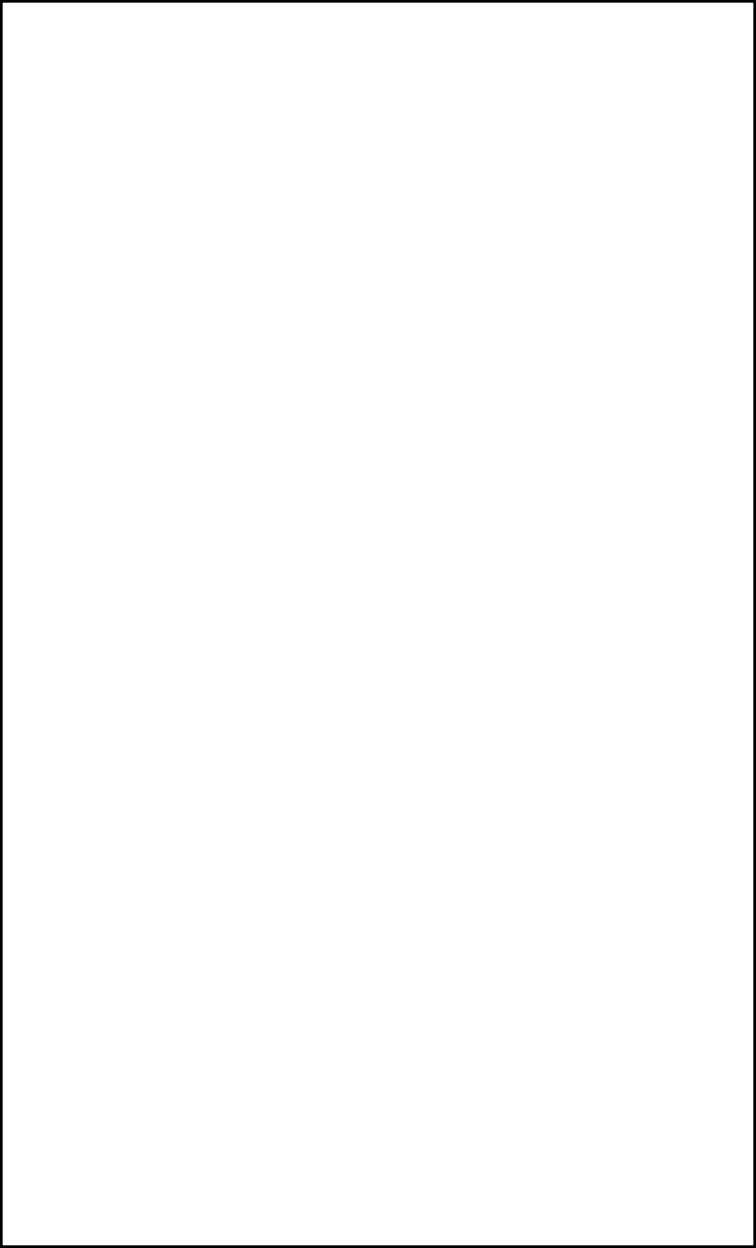

NESH

[النسخ]

1. Giriş

Kur'ân'ı ve iniş sürecini doğru anlamada önemli gördüğümüz kavramlardan birisi “nesih”tir. Bu bölümde nesih kavramının gelenekte ne şekilde ele alındığına kısaca değindikten sonra bu kelimenin Kur'ân'daki kullanımlarını tespit etmeye çalışacak, sonrasında da bu kavramın konumuz açısından önemine değineceğiz. Ancak tüm bunlardan önce kelimenin kökenine ve kullanım alanlarına dair kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

2. Kelime Anlamı

“Nesih = النسخ” kelimesi “n-s-h = ن س ح” kök harflerinden oluşan “نَسَخَ” fiilinin mastarıdır. Nesh kelimesine sözlüklerde “bir kitapta olanın aynıısını bir başka kitaba aktarma”, “uygulamada olan bir şeyi ortadan kaldırıp yerine başka bir şeyi koyma”,¹ “bir şeyin bir şeye tahvil edilmesi”² gibi anlamlar verilir. Bir kitapta olanın aynıısını bir başka kitaba aktarma anlamınının, fiilin “ifti’âl” babından türeyen “intisâh = اِنْتَسَاخ” ve “istif’âl” babından türeyen “istinsâh = اِسْتِنْسَاخ” kelimelerinde de bulunduğu söylenir.³ “Nüsha = النسخة” kelimesine sözlükler, “kendisinden çoğaltma yapılan asıl metin” anlamı verirler.⁴ Kelime, asıl metinden elde edilen şey (kopya) için de kullanılır.⁵

1 Ferâhîdî, Kitâbü'l-'Ayn, “n-s-h” md.; İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, “n-s-h” md.; Zencânî, Tehzîbü's-Sihâh, “n-s-h” md.

2 İbn Fâris, Mekâyîs, “n-s-h” md.

3 Ferâhîdî, Kitâbü'l-'Ayn, “n-s-h” md.; Cevherî, es-Sihâh, “n-s-h” md.; İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, “n-s-h” md.

4 Cevherî, es-Sihâh, “n-s-h” md.; İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, “n-s-h” md.

5 Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî (ö. 770/1368), el-

Görüldüğü üzere nesih kelimesinin yukarıda verilen anlamlarında, “bir şeyin mutlak olarak ortadan kaldırılması” değil, şayet bir ortadan kaldırma varsa devamında “yerine bir şeyin getirilmesi” anlamı vardır.

Râgıb el-İsfehâni, nesih kelimesine, “bir şeyi, onu takip eden bir şeyle (بشيء يتعقبه) ortadan kaldırma” anlamını verdikten sonra güneşin gölgeyi, gölgenin güneşi, saçın beyazlamasının gençliği ortadan kaldırmasını buna örnek olarak verir, ancak sonrasında, bu kelimeyle, bazen ortadan kaldırma (الإزالة), bazen yerine koyma (الإثبات) bazen de her ikisinin anlaşıldığını söyler.⁶

Kelime, bir şeyin aynısının bir başka yere taşınması anlamına da geldiği için, neshin gerçekleşmesi her zaman aslın ortadan kalkmasını gerektirmeyebilir. Kelimenin, “bir kitapta olanın aynısını bir başka kitaba aktarma” anlamında bu açıkça görülmektedir. Nitekim Râgıb el-İsfehâni, bu durumda aslın ortadan kalkmasının gerekmediğini hatta aslın varlığının devam etmesinin bir gereklilik olduğunu söyler.⁷

Misbahu'l-Münîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfi'î, Mısır, trs., “n-s-h” md.

6 Râgıb el-İsfehâni, el-Müfredât, “n-s-h” md.

7 a.g.m., a.g.e., “n-s-h” md.

3. Kelimenin Kur'ân'daki Kullanım Alanları

Nesih kelimesi Kur'ân'da üçü fiil, biri isim olmak üzere dört yerde geçmektedir. Fiil olarak geçtiği yerlerden ikisinde sülâsî, birinde de istif'âl kalıbında kullanılır. Sülâsî kalıptaki iki kullanımından birinde “bir şeyin ortadan kaldırılıp yerine o şeyin aynısının ya da ondan daha hayırlısının geçmesi”, diğ erinde de “bir şeyin ortadan kaldırılıp yerine bir başka şeyin geçmesi” anlamı vardır. Şöyle ki; Bakara sûresinin 106. âyetinde, âyetin a. neshinden ya da b. unutturulmasından ve yerine a. aynısının ya da b. daha hayırlısının getirilmesinden (مَا نُنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا); Hac sûresinin 52. âyetinde de şeytanların, rasûl ve nebilerin içlerine attıkları vesveselerden ve Allah'ın bunları ortadan kaldırdığından (أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمِّيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِيهِ الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ) bahsedilir.

Kelimenin Kur'ân'da fiil olarak geçtiği üçüncü yer Câsiye sûresinin 29. âyetidir. Fiil burada insanların yaptıklarının kayda geçirilmesi (إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) anlamındadır. Ancak âyette insanların

yapıp ettiklerinin bu fiil ile ifade edilmesinin sebebi, bu kayıtların sürekli güncelleniyor olmasıdır. Yani yazılanlar sürekli değişmekte, neshe uğramakta, böylelikle istinsah gerçekleşmektedir.

Kelimenin Kur'ân'da geçtiği dördüncü yer, A'râf sûresinin 154. âyetidir. Âyette, Musâ (a.s.)'ın, bu zağı heykelini kutsal edinerek şirke bulaşmaları sebebiyle kavmine olan kızgınlığı gittikten sonra vahiylerin yazılı olduğu levhaları aldığı (وَلَمَّا سَكَتَ عَنْهُ) bildirilmekte, ardından da “وَفِي” (موسى الغضب أخذ الألواح) = O levhaların bir nüshasında şu vardı: Yola gelme ve ikram, Rablerinden korkanların hakkıdır.” denilmektedir. Âyetin metninde geçen “nüsha” kelimesiyle kastedilen şayet Musa (a.s.)'ın aldığı levhalar(dan bir kısmı) ise, bu durumda bunlar için nüsha kelimesinin kullanılması, diğer nebilere olduğu gibi Musa (a.s.)'a da verilelerin nihayetinde Musâ (a.s.)'dan önceki nebilere verilenlerin bir nüshası olması sebebiyle olabilir. Âyette geçen nüsha ile kastedilen, Musa (a.s.)'a verilenlerden çoğaltılan nüshalar da olabilir.

4. Nesih Kavramının Gelenekte Ele Alınışı

Tefsir eserlerinde nesihle ilgili malumata daha çok Bakara sûresinin 106. âyetinin tefsiri bağlamında rastlanır. Söz konusu yerlerde, âyetin sebep-i nüzûlü, âyetle ilgili kıraat farklılıkları, âyette geçen bazı kavramların tarifi gibi konular çerçevesinde malumat verilir. Kıblenin değişmesi üzerine Yahudilerin, “Muhammed, etrafındakilere istediğini helal istediğini haram kılıyor” dedikleri, Bakara sûresinin 106. âyetinin de bunun üzerine indiği söylenir.⁸

Bazı tefsirlerde neshin terim anlamı da verilir. Bunlardan birine göre nesih “şer’î bir hükmün, zaman bakımından daha sonra gelen şer’î bir başka delille kaldırılması” olarak tanımlanır.⁹

Tefsir eserlerinde nesih türlerinden de bahsedilir. Mesela lafzı kaldırılıp hükmü baki olan nesihten

---

8 İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, I, 127; Beydâvî, Tefsîr, I, 127; Sa'lebî, el-Keşf ve'l-beyân, I, 253; Hâzin, Tefsîr, I, 93; Razî, Tefsîr, I, 636; Alûsî, Rûhu'l-me'ânî, I-II, 486.

9 Hâzin, Tefsir, I, 93.

bahsedilir ve recm ile ilgili bir rivayetin lafzının Kur'ân'dan kaldırıldığı söylenir.¹⁰

Yine tefsir eserlerinde “bedâ” grekçesiyle Yahudilerin neshi kabul etmedikleri söylenir ve bunlara da Tevrat'tan cevaplar verilmeye çalışılır.¹¹

Tefsirlerde Ebû Müslim el-İsfehânî'nin, Kur'ân'ın içinde neshi kabul etmediği, neshin şeriatlar arasında gerçekleştiği düşüncesinde olduğu da bildirilir.¹²

Tefsir eserlerinde neshin amacına dair bilgiler de verilir. Neshin, kulların maslahatı gereği, bazı hükümlerin zaman ve mekâna göre değişmesiyle ilgili olduğu,¹³ bu bağlamda neshin bir “bedâ” yani Allah'ın ilmindeki bir değişiklik olmayıp, bir doktorun hastasının değişen durumlarına göre tedavide değişikliğe gitmesi gibi Allah'ın kulların maslahatlarına göre hüküm vermesi olduğu söylenir.¹⁴

Nesih kelimesi hadis kaynaklarında da, çoğu zaman, bir âyetin (yahut bir âyetin bir kısmının) başka bir âyet (yahut yine aynı âyet veya âyetin bir kısmı) ile hükmünün değiştirildiği, bazen bir âyet ya da ha-

10 İbn Kesîr, Tefsîr, I, 327.

11 Kurtubî, Tefsîr, II, 44; Hâzin, Tefsir, I, 93; Râzî, Tefsîr, I, 637.

12 Râzî, Tefsîr, I, 639.

13 Beydâvî, Tefsîr, I, 127.

14 Kurtubî, Tefsîr, II, 44.

disin hükmünün neshedildiğine dair herhangi bir bilginin olmadığıın haber verilmesi, bazen de bir âyetin metninin neshedildiği bağlamında geçer.

Fıkıh eserlerinde nesihten çeşitli fıkhi meselelerin ele alındığı bölümlerde şariatler arasındaki nesh örneklerinin yanı sıra, birbirini nesheden âyetler, sünnetin sünnetle, sünnetin kitapla neshinin mümkün olduğu, kitabın meşhur veya mütevatir sünnetle neshedilebileceği bağlamında zikredilir.

Fıkıh usûlü eserlerinde nesh kelimesinin, ortadan kaldırmak (ref'), gidermek (izâle), değiştirmek (tebdîl) ve bir şeyi bir yerden bir başka yere taşımak (nakl) anlamları arasında hakikat-mecaz ve müşterek ilişkisinin olup olmadığı tartışılmıştır.¹⁵ Fıkıh usulünde, "bir şerî hükmün, bu hükmün delilinden daha sonra gelen bir delil sebebiyle uygulamadan kalkması" anlamına gelen neshin, esasında bir beyan olduğunu söyleyip neshi de "hükmün uygulamadaki müddetinin sona erdiğini beyan" olarak tanımlayan usulcüler bulunmaktadır.¹⁶

Fıkıh usûlü eserlerinde Kur'ân'ın Sünneti, Sünnetin de Kur'ân'ı neshedebileceğine dair ifadeler ve

15 Buhârî, Keşfü'l-esrâr, III, 298 vd.; Ferrâ, el-'Udde, III, 768; Cessâs, el-Füsûl, II, 196 vd.; Serahsî, Usûl, II, 53; Âmidî, el-İhkâm, III, 112; Zerkeşî, el-Bahru'l-muhît, III, 144; Şevkânî, İrşâdü'l-fühûl, II, 533.

16 Cessâs, el-Füsûl, I, 170, II, 197; Buhârî, Keşfü'l-esrâr, III, 306, 363; Serahsî, Usûl, II, 58.

örnekler verilirken İmam Şâfi'nin farklı görüşte olduğu da belirtilir. Sünnetle ortaya konulmuş bazı hüküm ve uygulamaların geçersiz kalacağı endişesiyle Şâfi'î Kur'ân'ın Sünneti neshetmesi gerektiğini söylemektedir. O, Sünnetin de Kur'ân'ı neshedemeyeceğini söyler.

Kur'ân'ın Sünneti, Sünnetin Kur'ân'ı neshebileceğine dair geleneksel görüşün temeli, Kur'ân'ın da Sünnetin de vahiy kaynaklı olduğu kabulüne dayanır. Bu bağlamda kendisine en fazla atıfta bulunan âyet de tahmin edilebileceği üzere Necm sûresinin 3 ve 4. âyetleridir.

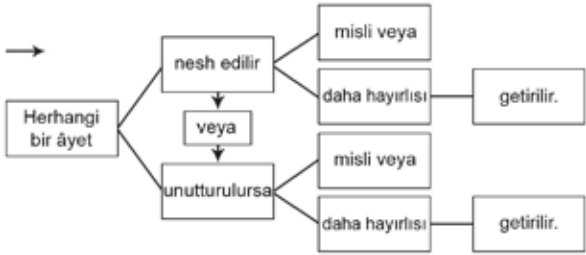
5. Kur'ân'da Nesih Kavramı

Kur'ân'da nesih kelimesinin üçü fiil, biri isim olmak üzere dört yerde geçtiğini daha önce söylemiştik. Kur'ân'da nesh kavramını ele alırken Bakara sûresinin 106. âyetini konunun muhkem âyeti olarak seçeceğiz. Âyetin metnini ve mealini hatırlayalım:

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ
عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz bir âyeti nesheder veya unutturursak, yerine daha hayırlısını, ya da dengini getiririz. Bilmez misin, Allah her şeye ölçü koyar.”

Yukarıdaki âyet, herhangi bir âyetin “nesh”inden ya da “insâ”sından bahsetmektedir. Ayrıca neshin ya da insânın söz konusu olduğu herhangi bir âyetin yerine mislinin ya da daha hayırlısının getirildiğinden bahsedilmektedir. Bu durumda şu dört hâl ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki âyette, “âyet”, “nesh”, “insâ”, “misl” ve “hayr” kavramları geçmektedir. Bunlar üzerinde durarak hem bu âyeti hem de konuyla ilgili diğer âyetleri anlamaya çalışacağız.

Herhangi bir konudaki âyet ya da âyetler o konuda kişiye bilgi verip mesafe katettirir. Bu durumda âyet “içerik” anlamı da taşır. Mesela bir konuda kitabi bir âyetten sözedildiğinde o konuda içerikten de bahsedilmiş olur. İşte Bakara sûresini 106. âyetinde geçen “âyet” kelimesi bu anlamda olmalıdır. Yani herhangi bir hükmün neshi ya da insâsından bahsedilmiş olur. Çünkü hüküm, tek bir âyetin bir kısmıyla ilgili olabileceği gibi birden fazla âyetle de ilgili olabilir. Bakara sûresinin 106. âyetinde olduğu gibi Nahl sûresinin 101. âyetinde geçen âyet kelimesi de bu anlamdadır.

İnsâ, ilahi bir kitapta yer alan bazı hükümlerin, çeşitli sebeplerle insanlar tarafından unutulması ve o hükümlere artık ulaşılamaması anlamına

geliyor olmalıdır. Bu hükümlerin neler olduğunu bilme hususunda sıkıntılar olduğu için mesela Kur'ân'daki hangi hükmün, önceki ilahi kitaplarda olup da unutulmuş bir hükmün mislinin ya da hayırlısının olduğunu tespit etmek zordur. Önceki kitaplarda olduğu halde kimileri tarafından insanlardan gizlenmiş ve zamanla unutulmuş âyetler/hükümler vardır. Bunların bir kısmı Kur'ân'a alınmış, bir kısmı alınmamıştır. Alınmış olanlar “insâ” kavramıyla ilgilidir. Önceki kitapta olmayıp Kur'ân'da yer alan bir hükmün, unutturulmuş hükmün misli mi hayırlısı mı olduğunu tespit etmek de her zaman mümkün olmayabilir.

Âyette geçen “نَأْتِ = getiririz” ifadesi yine âyette geçen “مَا نَنْسَخُ = neshettiğimizde” ifadesinin teyidi anlamında olmalıdır. Nesh zaten bir şeyin bir başka şeyin yerine geçmesi anlamına geldiği için, nesh gerçekleştiğinde bir şeyin bir başka şeyin yerine geçme anlamı nesh kavramının içinde zaten vardır. Dolayısıyla âyetin “نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا = mislini ya da hayırlısını getiririz” bölümü esasında neshin misil ve hayır olmak üzere iki ihtimalinden bahsetmekte, “نَأْتِ = getiririz” ifadesi de nesh kelimesinin kapsamında yer alan bu anlamı açığa çıkarmaktadır. Öte yandan unutturulan şeyin yerine bir başka şeyin geçip geçmeyeceği anlamı “نُنْسِئُهَا = unuttuğumuzda” ifadesinin kapsamın-

da olmadığı için “نُسِّهَا” ifadesi unutturulan bir hükmün akibetinin ne olacağını akla getirmekte bunun için âyette geçen “نَأْتِ = getiririz” ifadesi özellikle “نُسِّهَا” ifadesinin akla getireceği soruya cevap teşkil etmektedir. O halde unutturulan bir hükmün yerine de mislinin ya da hayırlısının getirileceği bildirilmiş olmaktadır. “نُسِّهَا” ifadesinin kapsamında yerine bir şeyin getirilmesi olmadığı için âyette iki ihtimalden; mislinin ya da hayırlısının getirilmesinden bahsediliyor.

Burada, “ister unutturulmuş olsun ister önceki ilahi kitapta yer alıyor olsun, sonraki kitapta herhangi bir hükme dair ne misliyle ne de hayırlısıyla bir atıfta bulunulmadığı da olmuş mudur? sorusunu da sormamız gerekmektedir. Yani üçüncü bir ihtimal mesela unutturulanın ya da önceki kitapta varolanın yerine hiçbir şeyin getirilmediği bir durum var mı? Bazı âyetler bu soruya cevap niteliği taşıyor gibidirler. Mâide sûresinin 15. âyetini bu bağlamda değerlendirebiliriz:

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ
مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ

“Ey Ehl-i Kitap, Kitap’tan gizlediğiniz birçok şeyi size açıklayan, birçoğunu da affeden Elçimiz geldi. Size Allah’tan bir nur ve açık bir kitap geldi.”

Âyette, Ehl-i Kitab'ın, Allah'ın Kitabı'ndan gizledikleri pek çok şeyi Rasûlullah'ın ortaya koyduğu bildirilmektedir. Yine âyette, Rasûlullah'ın pek çok şeyi de affettiği bildiriliyor. Affetmenin Rasûlullah'a nispeti, onun rasûl vasfı sebebiyle mecazendir. Devamındaki “قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ” = Size Allah'tan bir nur ve açık bir kitap geldi.” ifadesi bunu göstermektedir. Ayrıca Şûrâ sûresinin 30. âyetinde aynı ifadenin Allah'a nispet edilmesi yukarıdaki âyette geçen aynı ifadenin Rasûlullah'a nispetinin, onun rasûl vasfı sebebiyle olduğunu gösterir.

Saklananların tebyini, önceki kitaplarda olup da insanlar tarafından gizlenenlerin ortaya konmasıdır. Biliyoruz ki tebyin yani ortaya koyma önceki kitaplarda olanın misliyle neshi anlamındadır. Bu, kitaplar arasındaki tasdik ilişkisidir.

Kur'ân'da, hakkında bir hüküm gelmediği için hangi konuların “afv” kapsamında olduğunu da bilmemiz her zaman kolay olmayacaktır.

Muhtemelen insanların kendi yapıp ettikleri sebebiyle onlara yüklenen bazı sorumluluklar, zaman içinde unutulup insanlar tarafından terk edilmiş, yahut o hükümler kitaplarında yer almasına rağmen Yüce Allah bunları affedip son şeriatte bu yükümlülüklerle değinmemiştir.

Yine de, insanlardan saklanan ve bu sebeple de genel itibariyle unutulmuş yahut ellerindeki kitapta yer alan bazı hükümlerin, çeşitli gerekçelerle Ehl-i kitap tarafından Muhammed (s.a.v.)'e soruluyor olması muhtemeldir. Bu tür hükümlerin son şeriatteki yerini iyi niyetle öğrenmek isteyen kişiler olabilceği gibi, Rasûlullah'ı imtihan etmek, onu sıkıştırmak amacıyla bu konularda soru soranlar da olmalıdır. Şu âyet bununla ilgili olabilir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِن تَبَدَّلَ لَكُمْ تَسْوُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدَّلَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ
قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ

“Müminler, her şeyi sormayın; açıklansa hoşunuza gitmez. Kur'an indirilirken sorarsanız açıklanır ama Allah onlardan sorumlu tutmamıştır. Allah bağışlar, ikramı boldur. Sizden önce bir kavim böyle sorular sormuşlar, sonra o yüzden kâfir olmuşlardı.” (Mâide 5/101)

6. Kur'ân'daki Nesih Örnekleri

Burada gerek ilahi kitaplar arasında gerek Kur'ân'ın kendi içinde yer alan bazı nesih örneklerinden bahsedeceğiz.

a. Bir Mümine Düşen Düşman Asker Sayısı

Enfâl sûresinin 65. âyetinde şöyle buyrulmaktadır:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ
صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ
كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

“Ey Nebî! Müminleri savaşın önemine inandır. Sizden sabırlı yirmi kişi olursa, ikiyüz kişiyi yener. Sizden sabırlı yüz kişi de görmezlik eden o kâfırlardan bin kişiyi yener. Çünkü onlar kavrayamayan bir toplumdur.”

Yukarıdaki âyette, sabretmeleri yani güçlüğe karşı direnmeleri halinde yirmi müminin iki yüz kafiri

yenebileceği bildirilmektedir. Bunun bir örneği Bakara sûresinin 249. âyetinde geçer. Tâlût'un askerlerinden bazıları Câlût'un ordusuyla savaşmadan önce şunu söylerler:

“Nice küçük birlikler, Allah’ın izniyle, büyük birlikleri alt etmiştir. Sabredenlerin yanında olan Allah’tır.”

Yukarıdaki âyette, bir müminin savaşmak zorunda kaldığı düşman sayısı on iken ardından gelen aşağıdaki âyetle bu sayı ikiye düşerek 65. âyetteki yükmünlük hayırlısıyla neshedilmiştir. Âyet şöyledir:

الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Şimdi Allah, zayıf olduğunuzu gördü ve yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa ikiyüz kişiyi yener. Sizden bin kişi de Allah’ın izniyle onlardan ikibin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir.” (Enfâl 8/66)

Âyette geçen “الَّذِينَ = şimdi” ifadesi 65. âyeti ile 66. âyetin inişi arasında zaman farkı olduğunu gösterir. “خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ = yükünüzü hafifletti” ifadesi 66. âyetin konuyla ilgili bir hafifletme getirdiğini gösterir ki bu da hayırlısıyla nesihdir. Ayrıca “وَعَلِمَ

”أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا“ ifadesi de neshin sebebinden bahsetmektedir. Enfâl sûresinin 5 ve 6. âyetlerinde bildirilen, Bedir savaşının hemen öncesinde müminlerden bir grubun yaşadığı tedirginlik hali (وَإِنَّ فَرِيقًا... (مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ), bu oranda değişikliğe gidilmesinin sebebi olmalıdır.

İlgili diğer âyetleri de dikkate alarak meseleye bakıldığında Bedir savaşından önce indiği anlaşılan 65. âyete göre, sağlam duruş sergilemeleri halinde yirmi mümin askerin ikiyüz kafire yeteceği bildirilmektedir. Ancak yukarıda da temas ettiğimiz gibi Bedir savaşının hemen öncesinde müminlerden bir grubun yaşadığı tedirginlik 66. âyetin inmesine sebebiyet vermiş olmalıdır.

b. Rasûlullah’la Konuşmadan Önce Sadaka Verme Gereği

Mücâdele sûresinin 12. âyetinde şöyle buyrulmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ
صَدَقَةً ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ

“Ey müminler, Rasûl ile özel bir şey konuşacağınız zaman, önce bir sadaka verin, bu sizin için

daha hayırlı ve temizdir. Şâyet verecek bir şey bulamaz-sanız, Allah bağışlayan esirgeyendir.”

Âyette, Rasûlullah ile özel bir konuyu konuşmak isteyen kişilerin, öncesinde bir sadaka vermeleri emredilmektedir. Bu bir yükümlülüktür. Aksi halde âyetin sonunda, güç yetiremeyenler için Allah'ın bağışlamasından bahsedilmesinin anlamı olmazdı. “ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرُ” = bu sizin için daha hayırlı ve temizdir” ifadesi, bu yükümlülükle gerçekleştirilmek istenen, davranışlarda dengeyi gözetme gereğini göstermektedir. Bir sonraki âyetle bu yükümlülük, daha hayırlısıyla neshedilmiştir:

ءَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوِيكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تُفْعَلُوا وَتَابَ
اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ
خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Gizli bir şey konuşmanızdan önce sadaka vermekten korktunuz, tedirgin oldunuz da mı sadaka vermediniz? Allah sizi affetti. Namazı kılin, zekatı verin. Allah ve Rasûlü'ne itaat edin. Allah yaptıklarımızdan haberdardır.”

Âyette geçen “وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ” = Allah sizi affetti” ifadesi, bu âyetin bir önceki âyette geçen hükmü neshettiğini göstermektedir. Benzer ifade, Müzzemmil sûresinin 20. âyetinde de “فَتَابَ عَلَيْكُمْ” şeklinde

geçmektedir. Mekke’de nazil olan Müzzemmil sûresinin ilk âyetlerinde, gecenin belli bölümlerinde Kur’ân okumaları yapılması emredilmektedir. Mekke’de Rasûlullah’ın ve ona katılan bir grubun yapmış olduğu bu gece okumalarının, sûrenin Medine’de inen son âyetinde, hastalık ya da rızık temini veya savaş için yola çıkma sebebiyle, yorgunluğunun hafifletildiği bildirilmektedir.¹⁷

c. Ayaklara Mesh Örneği

Nisâ sûresinin 43. âyetinde şöyle buyrulmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا

“Müminler! Sarhoşsanız, ne dediğinizi bilinceye kadar; cünüpseniz yıkanıncaaya kadar, namaza yaklaşmayın. Seyir halinde olursanız o başka. Hasta veya seferi iseniz yahut biriniz tuvaletten gelmişse ya da kadınlara temas et-

17 Bayındır, <http://www.kurandersi.com/tv-programlari/hilal-tv/hilal-tv-iftar-programi-2.html>

miş olursanız su da bulamazsanız tertemiz bir toprağa yönelin. Ondan yüzlerinize ve ellerinize sürün. Allah affeder ve bağışlar.”

Yukarıdaki âyet su bulunamaması halinde teyemmümden bahsetmekte ama su bulunması durumunda nasıl abdest alınacağından bahsetmemektedir. O halde bu âyet zaten bilinen abdest için misliyle nesih anlamı ifade eder. Bu tıpkı, Bakara sûresinin 183 ve 184. âyetlerinde, öncekilere farz kılınan oruca ve o orucun vaktine atıfta bulunulması gibidir.

Mâide sûresinin 6. âyeti ise ayaklara mesh hükmünü getirerek Nisâ sûresinin 43. âyetinin, ayakların yıkanmasına dair hükmü hayırlısıyla neshetmiştir. Âyetin ilgili kısmı şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ
إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...

“Müminler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın. Başınıza meshedin ayaklarınızı da topuklarınıza kadar.” (Mâide 5/6)

Âyetin sonundaki “وَلِيْتِمَّ نِعْمَتُهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ” = Onun isteği size olan nimetini tamamlamaktır. Belki şükredesiniz.” şeklindeki ifade neshin olduğunu göstermektedir. Maide sûresinin 6. âyetinde bir ne-

sih gerçekteştiği için abdestin tamamı anlatılmıştır.

Böylelikle daha önce bilinen ve ayaklar yıkanarak alınan abdestin son şekli yani ayakların meshedilerek aldığı son şekle ayette yer verilmiştir. Orucun vaktine dair nesih gerçekteştiğinde de Bakara sûresinin 187. âyetinde oruca dair detaylar tekrar edilmiştir.¹⁸

d. Oruç Örneği

Bakara sûresinin 183. âyetiyle, önceki ümmetlere farz kılınan oruç ibadeti Ümet-i Muhammed'e de farz kılınmıştır. Âyet şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Ey iman edenler! O oruç, öncekilere farz kılındığı şekliyle size de farz kılınmıştır. Bu, kendinizi korumanız içindir.” (Bakara 2/183)

Yukarıdaki âyette geçen “كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ” ifadesi, ilk aşamada Ümmet-i Muhammed'e farz kılınan orucun, her yönüyle önceki ümmetlerde olduğu şekliyle farz kılındığını gösterir. Bu, oruç-

18 Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Ayşe Ulya Özek, Mâide Sûresi 6. Âyet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi, YLT, İstanbul, 2013.

la ilgili hükmün misliyle neshi anlamına gelir. Ancak aynı sûrenin 187. âyeti, daha sonra orucun gün içindeki vaktine dair hayırlısıyla bir neshin gerçekleştiğini göstermektedir. Âyet şöyledir:

أَحَلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثَ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٍ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٍ
 لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ
 فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَبَيِّنَ
 لَكُمْ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصِّيَامَ
 إِلَى الْيَلِّ وَلَا تَبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ
 فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

“Oruçlu günlerin gecelerinde kadınlarınızla cinsel ilişki size helal kılındı. Onlar sizin için bir elbise, siz de onlar için bir elbisesiniz. Allah, kendinize olan güveninizi sarsıcı işler yapmakta olduğunuzu bildi, tevbelerinizi kabul etti, sizi affetti. Bu vakitte onlarla birleşin ve Allah’ın sizin için yazdığını arayın. Şafağın kara çizgisi ak çizgisinden sizce, tam seçilinceye kadar yiyin için. Sonra orucu akşama kadar tamamlayın. Mescitlerde îtikâf halinde iken kadınlarınızla birleşmeyin. Bunlar Allah’ın koyduğu sınırlardır; onlara yaklaşmayın. Allah âyetlerini insanlara böyle açıklar, belki çekinirler.” (Bakara 2/187)

Âyetten anlaşıldığına göre, önceleri Ramazan ge-

celerinde cinsel ilişki yasağı vardı. İnen âyetle bu kaldırıldı. Buradaki nesh, insanlar için kolaylık getirdiği için de hayırlısıyla nesihtir. Âyette geçen “عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ” = Allah, kendinize olan güveninizi sarsıcı işler yapmakta olduğunuzu bildi, tevbelerinizi kabul etti ve sizi affetti. Artık bundan böyle...” ifadesi, bu konuda bir neshin gerçekleştiğini gösterir. Nebî (a.s.)’a nispet edilen bir rivayete göre o şöyle demiştir: “Bizim orucumuz ile Ehl-i Kitab’ın orucu arasındaki fark sahur yemeğidir.”¹⁹

e. Kible Örneği

Müslümanlar önceleri namaz kılmak için kible olarak Kudüs tarafına yöneliyorlardı. Bu, hakkında herhangi bir hüküm inmediği sürece önceki şeriata uymanın (الاعتداء = İktidâ) bir gereği idi. Daha sonra, inen şu âyetle kible Kâbe olarak değiştirilmiş ve bu konuda önceki şeriata dair hüküm hayırlısıyla neshedilmiştir:

...فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا
وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ

19 Tirmizi, Savm, 17; Nesâî, Sıyâm, 27; Ahmed b. Hanbel, 4/197.

رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

“...Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerede olursanız olun, yüzünüzü onun tarafına çevirin. Kendilerine kitap verilenler iyi bilirler ki bu, Rablerinden gelen gerçek hükmüdür. Allah, onların yapmakta olduklarından habersiz değildir.” (Bakara 2/144)

Bakara sûresinin 142, 143 ve 144. âyetlerinde, insanlar içerisinden bazılarının, Rasûlullah’a tabi olanları yöneldikleri kibleden çevirenin ne olduğunu sorgulayacakları bildirilmektedir. Müslümanların yöneldikleri kible, 144. âyetin delâletiyle Kâbe dışındaki bir yöndür. 144. âyette, Müslümanların Mescid-i Haram’a yönelmeleri emrediliyorsa, bu emirden önce, kiblenin Mescid-i Haram’dan farklı bir cihet olduğu anlaşılır. 142. âyette geçen “النَّاسِ = insanlar” ifadesi ile kastedilen yine 144. âyete göre Medine’deki Ehl-i Kitap’tır. 142. âyette olduğu gibi 143. âyette de geçen “senin yönelemediğin kible = الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا” ifadesi, Kâbe dışındaki ciheti göstermektedir. Gerek Mekke gerek Medine’de, Müslümanlar bir süre, önceki şeriatin hükmü gereği Kâbe dışındaki bir cihete yönelerek namazlarını kılmışlardır. Bakara sûresinin 145. âyetinde buna delâlet vardır. Âyet şöyledir:

وَلَعِنَّا آتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَّا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ

بِتَابِعِ قِبَلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعِ قِبَلَةِ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِّنْ
بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لِّمِنَ الظَّالِمِينَ

“Kendilerine Kitap verilenlere bütün âyetleri getirsen kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uymazsın. Onlardan hiç biri diğerinin kıblesine de uymaz. Sana gelen bu bilgiden sonra, onların isteklerine uyarsan, gerçekten, yanlış yapanlardan olursun.” (Bakara 2/145)

Âyette “Sen de onların kıblesine uymazsın” demek, aslında “sen daha önce onların kıblesine yöneliyordun, hatta yönelmek zorundaydın, ancak artık sana bu konuda eskisini nesheden yeni bir hüküm gelince, daha önceki kıbleye yönelecek değilsin” demektir. Âyetin devamında geçen “Sana gelen bu bilgiden sonra, tutar onların isteklerine uyarsan, gerçekten, yanlış yapanlara karışır gidersin” ifadesi de bunu göstermektedir. Yani Müslümanlar daha önce Ehl-i Kitab’ın kıblesine yöneliyordu. Bu cihetin Beyt-i Makdis olduğunu Tevrat ve İncil’in yanı sıra bazı rivâyetlerden de anlıyoruz.²⁰ Bakara sûresinin 144. âyetinde geçen “Kendilerine Kitap verilenler iyi bilirler ki bu,

20 Bkz. Yavuz Ünal, Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber’in İlk Kıblesi: Beyt-i Makdis, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 12-13, 2001, s. 189 vd.; Ahmet Güç, Dinlerde Kible Anlayışı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 11, Sayı: 2, 2002, s. 1 vd.

Rablerinden gelen gerçek hükümdür.” şeklindeki ifade Ehl-i Kitab'ın, bu gerçeği, yani kıblenin değiştirileceğini bildiğini göstermektedir. Bazı müfessirler de bu duruma dikkat çekmiştir.²¹ İncil'deki şu ifadeler de konuyla ilgili olabilir:

“Kadın, ‘anlıyorum, sen bir peygambersin’ dedi. ‘Atalarımız bu dağda tapındılar, ama sizler tapınılması gereken yerin Kudüs’te olduğunu söylüyorsunuz.’ İsa ona şöyle dedi: ‘Kadın, bana inan, öyle bir saat geliyor ki, Baba’ya ne bu dağda, ne de Kudüs’te tapınacaksınız!’”²²

Bu bilgi Tevrat'ta da bulunmalı ve bunu Ehl-i Kitap'tan, Rasûlullah da öğrenmiş olmalıydı. Nitekim Bakara sûresinin 144. âyetinde geçen “Yüzünü zaman zaman, gökyüzüne çevirdiğini görüyoruz” şeklindeki ifadeden, Rasûlullah'ın böyle bir beklenti içine girdiği görülmektedir.

Kur'ân'da Allah için yapılan ilk mabedin Kâbe olduğu bildirilir.²³ O halde Kâbe, ilk kible olmalıdır. Bakara sûresinin 142 ve devamındaki âyetler göz önünde bulundurulursa, Kâbe'nin belli bir dönemden sonra kible olmaktan çıkartıldığı anlaşılır. Zira

21 Taberî, Tefsîr, II, 26; Râzî, Tefsîr, II, 106; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 415.

22 İncil, Yuhanna, IV. Bölüm, 19-21. Ayrıca bkz. İşaya 35:1,2.

23 Âl-i İmrân 3/96.

Bakara sûresinin ilgili âyetlerinde Müslümanların ilk kible olan Kâbe'ye yönelmeleri emredilmektedir. İlk kible olan Kâbe'den sonra kiblenin değiştirildiği ve tarihi rivâyetlere bakılırsa bunun Kudüs yönü olduğu görülür.²⁴

143. âyette geçen “Yöneldiğin o kibleyi, sırf elçiye uyanla, ona sırt çevireni ayıralım diye yaptık.” şeklindeki ifade, ilk kible Kâbe'nin belli bir dönemde, imtihan için Beyt-i Makdis olarak değiştirildiğini göstermektedir. Bu çok önemlidir. Rasûlullah döneminde, Ehl-i Kitab'ın belki de en büyük imtihanı kiblenin değişmesiyle gerçekleşmiştir. Aralarında, zaten yöneldikleri kibleye yönelen bir nebînin olması, birlikte yaşamayı kolaylaştırıyor ve kimliğin açığa çıkmasına engel oluyordu. Medine'de şâyet namaz kılan Ehl-i Kitap var idiyse, –ki olduğunu düşünüyoruz- onların, Beyt-i Makdis'e yönelen Rasûlullah'ın arkasında namazlarını kılıyor olmaları da ihtimalden uzak değildir. Ancak kiblenin değişmesi, safların ayrılmasına, gerçek kimliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu, Ehl-i Kitab için ellerindeki Kitab'ı tasdik eden bir rasûl geldiğinde ona inanma ve destek olma yükümlüğünü (ısr) yerine

24 Ahmet Güç, “Kible”, DİA, XXV, s. 364-365; a.g.m., Dinlerde Kible Anlayışı, s. 1 vd.; Yavuz Ünal, Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis, s. 189 vd.

getirmeyi gerektiren bir durumdu. Çünkü ellerindeki Kitap'ta kıbleyi değiştirecek bir nebînin geleceğini biliyorlardı. Bu tam bir yol ayırımıydı. Âyette geçen “Bu, Allah’ın doğru yola kabul etiklerinden başkasına, gerçekten, ağır gelir.” ifadesi bunu ortaya koymaktadır. Sûrenin 146. âyetinde geçen şu ifade, bu gerçeği saklama eğiliminde olanlardan bahsetmektedir:

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

“Kendilerine Kitap verdiklerimiz, kıblenin değişeceğini kendi oğullarını bildikleri gibi bilirler. Onların bir takımı bu gerçeği bile bile gizlerler.” (Bakara 2/146)

Âyetten Ehl-i Kitab’ın, kıblenin tahvil edileceğini bildikleri ancak bazılarının bunu gizledikleri anlaşılmaktadır. Şu âyet de önemlidir:

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلَا تَمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

“(Namaza) kalktığın her yerde yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerede olursanız olun, yüzünüzü onun tarafına çevirin ki, insanların

elinde size karşı bir delil bulunmasın. İleri geri konuşan konuşur; onlardan korkmayın, benden korkun. Bir de bu, size olan iyiliklerimi tamamlayayım diyedir. Belki işlerinizi yoluna koyarsınız.” (Bakara 2/150)

Kible değiştirilmemiş olsaydı, kıblenin değiştirileceği bilgisine sahip olanların ellerinde, inananların aleyhine kullanabilecekleri bir delil olurdu. Kible değiştirildiğinde itiraz eden Ehl-i Kitab'ın, değiştirilmemesi halinde bunu mazeret olarak kullanabilecekleri bildirilir. Âyetin sonunda geçen “nime-tin tamamlanması” ifadesi kıblenin değiştirilmesinin nesihle ilgili bir mesele olduğuna delâlet eder.

f. Zinanın Cezası Örneği

Zina edenlere verilecek cezaya dair herhangi bir âyet indirilmeden önce Rasûlullah, önceki şeriatlere göre, evliler için recm, bekarlar için yüz kırbaç ve sürgün cezasını uygulatmıştır.²⁵ Çünkü Tevrat ve İncil’de bu ceza vardı.²⁶ Bu, önceki şeriatı tabi olmanın (iktidâ) bir gereği idi. Sonra inen şu âyetlerle recm cezası kaldırılmış, bekarlara verilen yüz kırbaç ve sürgün cezası hafifletilmiştir.

25 Müslim, Hudûd, 28; Ebû Dâvûd, Hudûd, 26; Buhârî, Hudûd, 24.

26 Tevrat, Levililer, Bab 20; İncil, Matta 5.

وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا. وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا.

“Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse onları evlere kapatın. Bu, ölünceye ya da Allah onlara bir yol açıncaya kadar böyle gitsin. İçinizden bu suçu işleyen çiftlere eziyet edin. Eğer tevbe edip kendilerini düzeltecek olurlarsa bırakın. Allah tevbeleri kabul eder, ikramı bolur.” (Nisâ 4/15, 16)

Bakire bir kadının bir yıl sürgünde kalması, yeni bir âyetle önünün açılmasına kadar evinde kalmasından zordur. Burada, evli-bekâr ayrımı da yapılmamıştır. Birinci âyette geçen, **“... Allah onlara bir yol açıncaya kadar...”** ifadesi, cezanın daha da hafifletileceğini gösterir. Hafifletme Nûr sûresinin 2. âyetiyle olmuştur. Âyet şöyledir:

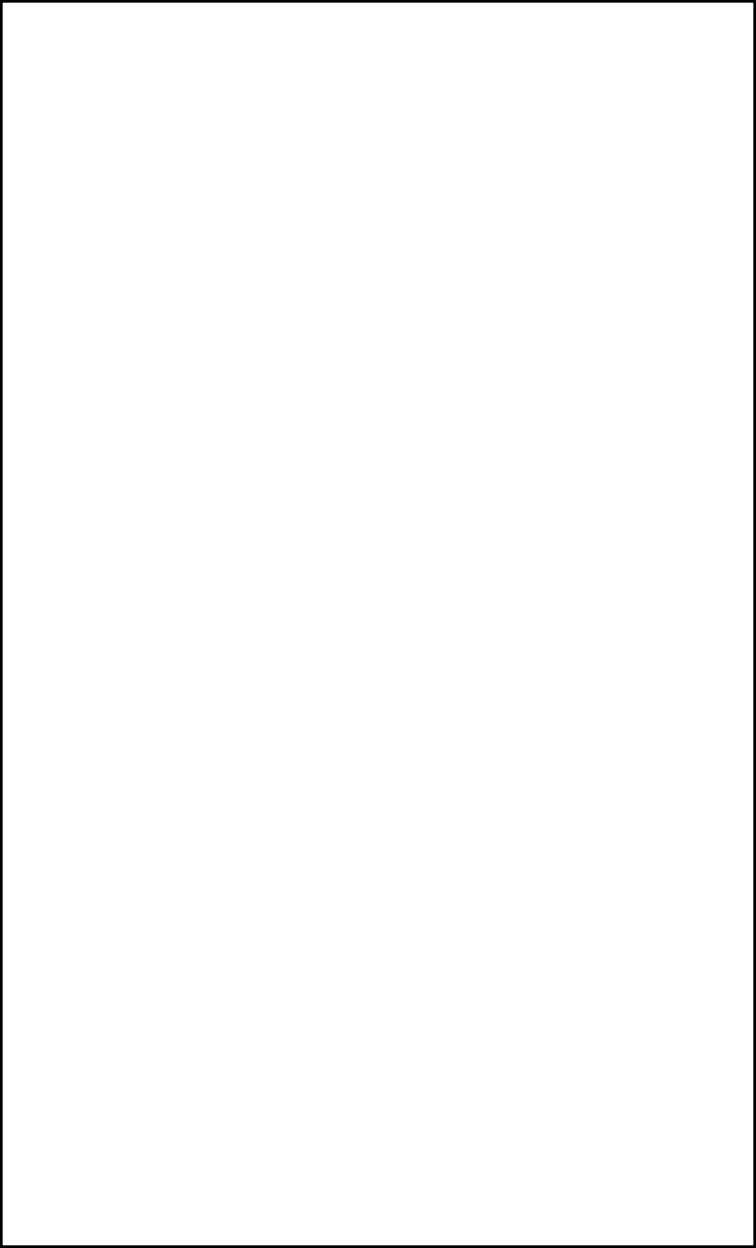
الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيْشَهِدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ.

“Zina eden kadınla zina eden erkekten her bi-

rine yüz kırbaç vurun. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın verdiği cezayı yerine getirirken onlara karşı yumuşamayın. İnananlardan bir takım da onlara yapılan azabı gözleriyle görsün."

Bu âyet, kadın erkek, evli bekâr ayırımı yapmadan zina cezasını yüz kırbaç olarak hükme bağlamıştır. Bu ceza, Nisa sûresinde geçen, ölünceye kadar ev hapsinden ve kendini düzelttiği kanaati doğuncaya kadar eziyet görmekten hafiftir. Kur'ân, Tevrat'ta yer alan, Rasûlullah'ın da bir süre uyguladığı zina ile ilgili hükümleri neshetmiştir. Gelenek, Rasûlullah'ın önceki uygulamalarına bakarak, Nûr sûresinin bekârlara verilecek cezayı düzenlediği, Kur'ân'da evlilerle ilgili hüküm olmadığı, onlara recm cezası gerektiği kanaatine varmıştır. Halbuki üç âyette, evlilere verilecek cezanın da yüz kırbaç olması gerektiği açıkça gösterilmiştir.

7. Sonuç

Anlamının ve öneminin anlaşılabilmesi sebebiyle neshi reddetme yolunu seçenler, belki de farkında olmadan, sırf son şeriatı görmezden gelmek için bedâ gerekçesiyle neshi reddedenlerle aynı konuma düşmekteler. Yahudilerin bedâ gerekçesiyle neshi reddetmelerinin kendileri açısından anlaşılır gerekçeleri vardır. Bir nebiye tabi olmamak için bu mazereti kullanıyorlardı. Allah için yeni bir durumun ortaya çıkmasının mümkün olamayacağı gerekçeyle şeriatdaki bir değişikliği kabul etmiyorlardı.

Neshe dair Rasûlullah'tan herhangi bir rivayetin bulunmuyor olması, mesela “şu âyet bu âyetle, yahut şu âyetin hükmü bu âyetin hükmüyle neshedilmiştir” gibi bir rivayetin olmayışı, neshi reddedenlerce en azından Kur’ân’ın kendi içinde bir neshe uğramadığını düşünenlerce zaman zaman dile getirilmektedir. Âyetlerin neshi, hükümlerin neshi anlamına geldiği için hükümlerin değiştiğini Rasûlullah şeriatlar arasında yahut Kur’ân içinde diye ayırmadan bildiriyor ve uyguluyor olabilirdi.

Herhangi bir âyet vahyedildiğinde, o âyet belki de daha önceki hükmün dışında bir şey söylüyor veya o konuya dair uygulamayı değiştiriyordu. Birbiriy-le çelişen bazı rivayetlerin açıklaması da bu olabilir. Nitekim Nebî'nin bazı konulardaki ifadeleri mesela "Size daha önce şunu emretmişim, artık serbestsiniz" gibi ifadeler bu durumla ilgili olabilir.

Kıblenin Mescid-i Haram istikametine tahvil edildiği âyetle sabittir. Ancak Nebî'nin, "daha önceki şariat hükmünce önceleri Kudüs istikametine yöneliyorduk, şimdi konuyla ilgili âyet geldi, önceki uygulama neshedildi" şeklindeki bir sözüne de rastlamıyoruz. Rivayetlere bakılırsa herhangi bir açıklamaya gerek duymadan namaz esnasında yeni cihete yönelerek bu hükmü uygulamıştır. Böyle bir beyanın olmaması kible konusunda neshin gerçekleştiği gerçeğini yok saymamızı gerektirmez. Rasûlullah'ın, öncesinden farklılık arzeden bazı söz ve uygulamalarının temelinde nesh olabilir. Bunun nesh kelimesiyle dile getirilmemiş olması, Rasûlullah'ın bu konuda herhangi bir beyanının bulunmaması yahut bize ulaşmamış olması neshin olmadığına delil getirilemez.

Rasûlullah'ın, sabah namazı kıldırırken bir âyeti okumaması üzerine namazdan sonra sahabeden birinin ona âyetin nesholunup olunmadığını sor-

ması²⁷ sahabenin nesih konusunda belli bir birikim, beklenti ve tecrübeye sahip olduklarını gösterir. Ali b. Ebî Tâlib, mescidde insanlara Kur'ân öğreten birine Kur'ân'ın nâsîh ve mensûhunu bilip bilmediğini sorması ve adamın cevabı olumsuz olunca ona tepki göstermesi²⁸ neshe dair bir birikim ve hassasiyeti göstermesi yönüyle dikkat çekicidir. Bu, hadis eserlerinde aynı konuda birbirine muarız rivayetlerin sebebini anlamak açısından önemlidir. Hatta âyetlere muarız hadislerin varlığının sebebini anlamamız açısından da önemlidir. Hadis eserlerinde “bu âyet şu âyeti neshetti” gibi aktarımların yoğunluğu da önemlidir.

Kur'ân içerisindeki nesih anlayışının, Kur'ân içerisinde çelişki ve hükmü geçerli olmayan âyetlerin varlığının kabulü anlamına geleceği gerekçesiyle reddi de zaman zaman dile getirilmektedir. Esasında bu kaygının da temelinde neshin ne olduğu ve ne tür bir işleve sahip olduğunun tam olarak ortaya konmaması yatmaktadır.

Daha önce belirttiğimiz üzere nesih, tasdik kavramıyla irtibatlıdır. Neshin kulların Allah tarafında imtihan edilmesiyle de irtibatı vardır. Nesih, vahiy sürecini anlamamıza yardımcı olur. Şeriatlar

27 Ahmed. b. Hanbel, Müsned, III, 407.

28 Kurtubî, Tefsîr, II, 43.

arasındaki ilişkiyi gösterir. Herhangi bir ümmete ceza olarak verilen bir hükmün sonrakilerden kaldırılması da bu sayede gerçekleşir. Ayrıca kitap içersindeki nesih gerçekleştiğinde, herhangi bir konuda daha önceki hükmün artık geçerli olmadığı anlamına gelir.

Allah'ın âyetleri çeşitli anlam kümelerine dahil olarak farklı açılımlar gerçekleştirirler. Bu yönüyle hükmü neshedilen bir âyet, neshin söz konusu olduğu hüküm dışında pek çok konuda işlevini devam ettirir. Benzer durum esasında tefsir ve fıkıh usulü eserlerinde ele alınan tahsis ve takyid gibi kavramlar için de geçerlidir. Şöyle ki, geleneksel tefsir ve fıkıh usulünde herhangi bir âyetin yahut lafzın bir başka delille tahsis, takyid ya da beyan edildiği kabul edildikten sonra, Kur'ân'ın içinde nesh yadırganmamalıdır.

Rasûlullah'a nispet edilen bazı rivâyetleri doğru anlamada neshin büyük önemi vardır. Rasûlullah, hakkında misliyle ya da hayırlısıyla neshin gerçekleştiği bir âyet gelmeyen konularda, önceki şeriatlara uymakla emrolunduğu için,²⁹ onun bir takım söz ve fiillerinin daha sonra, daha hayırlısı ile neshe uğrayıp uğramadığının dikkate alınması gerekir. Çünkü senet yönüyle sahih olmasına rağ-

---

29 En'âm 6/90.

men önceki şeriatlerin uygulamalarını yansıtan rivâyetler olabilir. Şâyet bu dikkate alınmadan, Rasûlullah'tan gelen tüm rivâyetler, sadece senet yönüne bakılarak değerlendirilmeye kalkılırsa, âyet-hadis teâruzu gibi durumlardan bahsedilmek zorunda kalınır. Böyle yapıldığı için âyet ve rivâyetler arasında nesih ilişkisinden bahsedilmiş, bazı hadislerin bazı âyetleri, bazı âyetlerin bazı hadisleri neshettiği, bazı konularda âyet ve hadislerin, konunun farklı yönlerini düzenledikleri söylenebilmiştir. Zina suçunun cezası bağlamında, recm ile ilgili rivâyetler karşısında geleneksel anlayışın takındığı durum, bunun en güzel örneğidir. Aynı durum, dinden dönen kişinin öldürülmesi gereğine dair rivâyetler için de düşünülebilir.

Rivayete göre Ali b. Ebî Tâlib, mescidde insanlara Kur'ân öğreten birine Kur'ân'ın nâsîh ve mensûhunu bilip bilmediğini sorar. Adamın cevabı olumsuz olunca ona tepki gösterir.³⁰ Şayet rivayet doğruysa Ali b. Ebî Talib'in adama gösterdiği tepki oldukça yerindedir. Hükümü kaldırılmış bir âyetle amel edilmeye kalkışılması din adına yanlış uygulamalara girmek anlamına gelecektir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, mesele hadisler açısından çok daha büyük öneme sahiptir. Önceki

---

30 Kurtubî, Tefsîr, II, 43.

şeriatın bir hükmü olan ve bir süre Rasûlullah tarafından da uygulanırcm cezasının, hâlâ geçerli olduğuna dair görüş o kadar yaygındır ki, bu konuda Kur'ân'ın yani son şeriatın hükmünün rcml olmadığıny söyleyenler ne yazık ki hep azınlıkta kalmışlardır. Hadislerin Kur'ân'a arzının gerekli olmasının sebeplerinden biri de budur. Şayet bu yapılmazsa önceki şeriata dair hükümlerin halen yürürlükte olduğu sanılır.

Neshin hikmeti ve gerekçesi bağlamında, özellikle tefsir eserlerinde, insanlığın tekamülü ve kulların maslahatından sözedilir. Neshin Allah'ın ilmindeki bir değişiklik olmayıp, bir doktorun, hastasının değişen durumlarına göre tedavide değişikliğe gitmesi gibi Allah'ın kulların maslahatlarına göre hüküm vermesi olduğu söylenir.³¹ Ayrıca bu bağlamda şeriatler arasındaki bir takım hüküm değişikliklerine dair örneklere temas edilir.³² İnsanlığın tekamül seviyesindeki değişikliklerin Allah'ın ahkâmında değişikliğe sebep verdiği ve neshin de bununla ilgili olduğuna dair düşünce tartışmaya oldukça açık gözükmetedir. Bu gerekçe şeriatler arasındaki nesih için düşünülse bile aynı şeriat içinde gerçekleştiğini düşündüğümüz nesih için mümkün gözükme-

31 Kurtubî, Tefsîr, II, 44.

32 Bazı örnekler için bkz. Zerkâ, Menâhilü'l-'ırfân, s. 379-380.

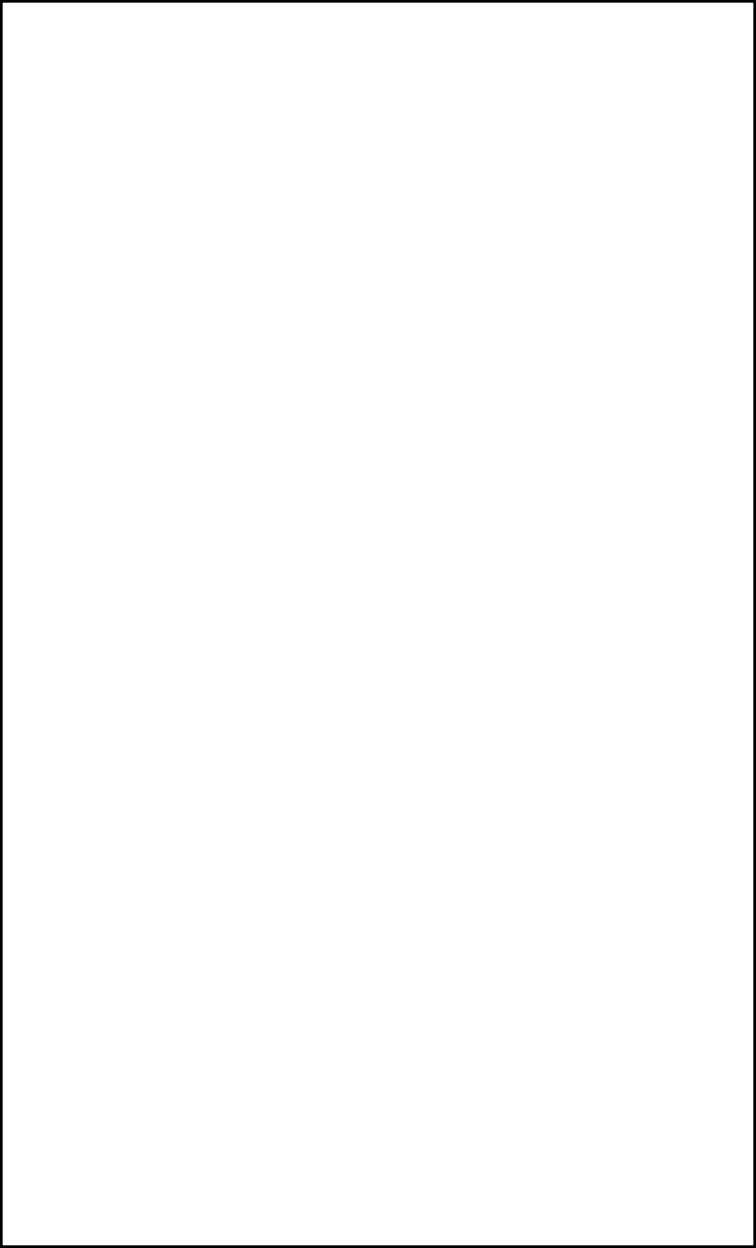
mektedir. O halde “nesh niçin vardır?” sorusunun daha gerçekçi ve makul cevabı olmalıdır.

Neshin imtihanla ilişkisi olmalıdır. Yüce Allah insanları denemek, samimiyetlerini ölçmek için bazı konularda neshi devreye sokmuş olabilir. Neshe bu açıdan bakıldığında neshin tasdikle ilişkisi olduğu görülür.

Yapılacağı daha önceden bildirilen neshin gerçekleşmesi, bunu bilen ve de bekleyenler tarafından tasdik ilişkisi anlamına gelir. Bunun sonucunda bu kişiler doğru yolda olduklarının teyidi ve imanların artması halini yaşarlar.

Neshe konu olan hükmün cezayla da ilgisi olabilir. Böyle düşünmemizi gerektirecek bazı durumlar vardır. Mesela bir takım yiyeceklerin Yahudilere ceza olarak haram kılınması ve sonrasında da bunun kaldırılması yani bu konuda neshin gerçekleşmesi nesh-ceza ilişkisini gösterir.

Neshin bir başka işlevi de, bir nebiye tabi olmayan ya da olmak istemeyenlerin ileri sürebilecekleri bir itirazı ellerinden almak olabilir. Bu itiraz, herhangi bir nebiye, “elimizdeki kitabı tasdik ediyorsan niçin sana tabi olalım?” şeklinde olabilir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî (ö. 770/1368), el-Misbahu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfi'î, Mısır, trs.

Ahmet Güç, "Kible", DİA, XXV, s. 364-365; a.g.m., Dinlerde Kible Anlayışı, s. 1 vd.;

Ahmet Güç, Dinlerde Kible Anlayışı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 11, Sayı: 2, 2002.

Alâeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî Hâzin (ö. 741/1341), Tefsîru'l-hâzin, Beyrut, 1979.

Allame Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmud el-Alûsî (ö. 1270/1854), Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'ıl-Mesânî, Kahire, 2005.

Âmidî, Muhammed b. Sâlim (ö. 631/1233), el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, Beyrut, trs.

Ayşe Ulya Özek, Mâide Sûresi 6. Âyet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi, YLT, İstanbul, 2013.

Bayındır, <http://www.kurandersi.com/tv-programlari/hilal-tv/hilal-tv-iftar-programi-2.html>

Beydâvî, el-Kâdî Nasıruddin Ebî Said Abdullah b. Ömer

b. Muhammed eş-Şîrazî el-Beydâvî (ö. 685/1286), En-vâru't-Tenzîl ve Esrârü't-te'vîl, Beyrut, 2000.

Buhârî, Abdülaziz Ahmed (ö. 730/1330), Keşfü'l-esrâr, Beyrut, 1991.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), el-Füsûl fi'l-usûl, Kuveyt, 1994.

Cevherî, İsmail b. Hammad (ö. 400/1009) es-Sıhah Tâ-cü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye, Beyrut, 1984.

Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî (ö. 794/1392), el Bahru'l-muhît, Beyrut, 2000.

Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İb-nü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr fî ılmî't-tefsîr, Beyrut, 1987.

Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr (ö. 175/791), Kitâbü'l-'ayn, İran, 1409.

Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'lâ (ö. 458/1066), el-'Udde fî usûli'l-fıkh, Riyad, 1993.

İbn Abdülber Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî (ö. 463/1071), Câ-mi'u beyâni'l-'ılm ve fadlihi, Demmam, 1994.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya (ö. 395/1004), Mu'cem-u mekâyis fi'l-luğa, Mısır, 1969.

İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li'l-Hafız İbn Kesîr, Kahire 2005.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrerem (ö. 711/1311), Lisânü'l-Arab, Beyrut, 1990.

Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî (ö. 1367/1948), Menâhilü'l-'ırfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân, Mekke, trs.

Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, Mısır, 1961.

Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (ö. 606/1209), et-Tefsîru'l-Kebîr, Beyrut, 1999.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090), Usûlü's-Serahsî, İstanbul, 1984.

Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkîki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl, Kahire, 2006.

Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerıyyâ b. ebî Sa'lebe (ö. 200/815), Tefsîr-u Yahyâ b. Sellâm, Beyrut, 2004.

Yavuz Ünal, Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i Makdis, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 12-13, 2001.

Yavuz Ünal, Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i Makdis, s. 189 vd.

